

UGARİT'TE TANRIÇA AŞERA VE İKONOĞRAFİLERİ

Aslı KAHRAMAN ÇINAR*

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca tanrılar, tanrıçalar ve kutsal figürler, inanç sistemlerinin merkezinde yer almış ve kültürel gelişimi derinden etkilemiştir. Bu figürler yalnızca dini inanışları değil, aynı zamanda toplumsal yapıları, siyasi düzenleri ve bireylerin dünyayı algılama biçimlerini de şekillendirmiştir. Ugarit panteonunun önemli tanrıçalarından biri olan Aşera, bu çerçevede özel bir yere sahiptir. Ne var ki, Aşera'nın kimliği ve tarih içindeki yeri, farklı kültürlerin etkileşimi sonucunda sıklıkla bulanıklaşmış, isimleri ve işlevleri birbirine karışmıştır. Kimi zaman Astarte ile eş tutulmuş, Ugaritçede Athirat adıyla anılmış, hatta İbrani geleneklerinde Tanrı Yahve'nin eşi olarak betimlenmiştir. Ancak bu isimlerin ve rollerin gerçekte birbirinden farklı mı, yoksa aynı tanrıçanın farklı kültürel tezahürleri mi olduğu konusu tarihçiler, arkeologlar ve din araştırmacıları arasında süregelen bir tartışma konusu olmuştur. Ugarit'te yapılan arkeolojik kazılarda bulunan yazıtlar ve ikonografik tasvirler, Aşera'nın çivi yazılı belgelerde yer alan unvan ve sıfatları ile ilişkilendirilmesine dair ipuçları sunmuştur. Bununla birlikte, bu çalışmada Aşera'nın Yahudilik içindeki tartışmalı konumuna detaylı olarak girilmeyecek, odak noktası Geç Bronz Çağı çerçevesinde ve Eskiçağ tarihi metodolojisi kapsamında ele alınacaktır. Çalışma, Aşera'nın Ugarit tanrılar panteonundaki yerini netleştirmek ve onun kimliğine dair yanlış anlamaları gidermek için yapılan bir girişimdir. Ugarit dünyasında Aşera'nın edindiği konum ile ilgili Türkçe literatüre katkı sunmak da makalenin amaçları arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Tarihi, Ugarit, Panteon, Tanrıça Aşera, İkonografi

IDENTITY AND ICONOGRAPHY OF THE GODDESS ASHERAH AT UGARIT ABSTRACT

Throughout human history, gods, goddesses and sacred figures have been at the centre of belief systems and have profoundly influenced cultural development. These figures have shaped not only religious beliefs, but also social structures, political orders and the way individuals perceive the world. Asherah, one of the most important goddesses of the Ugaritic pantheon, has a special place in this context. However, Asherah's identity and place in history have often been blurred as a result of the interaction of different cultures, and her names and functions have been confused. She was sometimes equated with Astarte, called Athirat in Ugaritic, and even depicted as the wife of the God Yahweh in Hebrew traditions. However, whether these names and roles are in fact different from each other, or whether they are simply different cultural manifestations of the same goddess, has been a subject of ongoing debate among historians, archaeologists and religious scholars. Inscriptions and iconographic depictions found during archaeological excavations at Ugarit have provided clues to the association of Asherah with the titles and attributes of cuneiform documents. However, this study will not go into the controversial position of Asherah within Judaism in detail, but will focus on the Late Bronze Age within the framework of ancient history methodology. The study is an attempt to clarify Asherah's place in the Ugaritic pantheon of deities and to dispel misconceptions about his identity. It also aims to contribute to the Turkish literature on the position of Asherah in the Ugaritic world.

Keywords: Ancient History, Ugarit, Pantheon, Goddess Asherah, Iconography

Giriş

Suriye ilk olarak yaklaşık bir milyon yıl önce Afrika'dan gelen ilk insanlar tarafından iskân edilir. Orta Paleolitik dönemde (yaklaşık 80.000-35.000 yıl önce) Suriye'de insan varlığı ve yerleşim adına yapılan çalışmaların devam eder. 10.000 yıl önce ise tarımın geliştiği önemli

Makale Gönderim Tarihi: 15.04.2025

Yayına Kabul Tarihi: 02.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, YOZGAT,

ORCID ID: 0000-0003-0969-7222, E-posta: asli.kahraman@yobu.edu.tr

bir merkez haline gelmeye başlar. Çeşitli bitki ve hayvan türlerinin evcilleştirilmesine ve yerleşik köy yaşamının başlangıcına tanıklık eder. Bunu takip eden Halaf kültürünün kalbi de Suriye'nin kuzeyindedir. Bu kültürün gelişimi, daha karmaşık kültürel yapılara geçişi ve nihayetinde milattan önce 3000 den sonra kentsel uygarlığın ortaya çıkışını işaret eder (Moore, 1988, s.3). Neolitik döneme gelindiğinde Kuzey Suriye kıyılarında sahil boyunca sıralanmış köylerin kurulduğu görülür. Kuzey Suriye'de Lazkiye limanının on bir kilometre kuzeyinde bulunan günümüzde Ras Şamra olarak bilinen fakat antik ismi ile Ugarit MÖ 2. bin yılın ortalarında varlığını iki yüzyıl kadar sürdürür (Kinal, 1963, s. 1). Bu şehrin halkı ise Levant kıyılarındaki Semitik halklardan biri olan Kenanlılardır (Gates, 2017, s.221). Ugarit, bereketli topraklara sahip olması ve Akdeniz kıyısında stratejik önemi nedeniyle çevredeki büyük krallıkların dikkatini çeker ve MÖ 8. yüzyıldan MÖ 2. yüzyıla kadar Hitit ve Mısır gibi büyük krallıkların işgaline uğrar. (Yon, 2006, s. 1). Bölgenin en eski yerleşimleri Geç Tunç Çağı'nın ilk evresine aittir. Yazılı belgelerden elde edilen veriler bugün Ras Şamra olarak bilinen merkezin Ugarit'in başkenti olduğunu kanıtlar (Klengel, 1965, s. 5; Van Wijngaarden, 2002, s. 16). Ras Şamra yakın zamana kadar bu gölgedeki en kapsamlı ve çeşitli arşivlerin bulunduğu küçük şehir devletlerinden yalnızca bir tanesidir (Kahraman Çınar, 2024, s. 102; Kuhrt, 2024, s. 393).

Ugarit kazılarını yürüten Prof. Schaffer Ras Şamra'da tapınak ve saray bölgesinde yaptığı kazılarda, ilahi isimlerin yer aldığı oldukça fazla sayıda belgeyi gün yüzüne çıkarır. Bu metinlerde Mezopotamya geleneklerinin izleri bulunur. Aynı bölgede bulunan bazı tabletlerde ise Tanrıların Ugarit dininden beklenen bir hiyerarşi ile sıralandığı metinler ortaya çıkarılır (Schaffer F. C., 1968, s. 42). Bu listeler Ugarit panteonu tanrıları ve tanrıçaları hakkında bilinmeyen birçok şeyinde açığa kavuşmasına yardım eder niteliktedir. Panteonun en önemli tanrıçalarından birisi olan Athirat, Kenan panteonunda Aşera olarak bilinir. İsmi tanrı listelerinde 'Aṯiratu şeklinde geçtiği görülür. Listede 'Aṯiratu ve 'Aṯtartu isimlerinin ikisi de Astarte olarak transkribe edilirken aslında birincisi Aşera (Aşerat/Aṯiratu/Athorat/Aşerah) ikincisi Astarte'yi işaret eder (bakınız tablo 1). Ugaritçe köklerine bakıldığında "(a)ṯrt" ve "ṯtrt" şeklinde iki farklı kökten geldikleri görülür. Aynı listede 'nt kökü ile verilen 'Anatu isminin de Tanrıça Anat için kullanıldığı görülür.

Aşera ismi, çivi yazılı belgelerde tanrıların annesi olarak geçmesine rağmen ikonografik temsilleri üzerine adına rastlanmaz. Bu çalışma çivi yazılı belgelerde Aşera için kullanılan ifadelerden yola çıkarak onun kıyafetleri ve yanında bulunan eşyaları göz önünde tutarak Aşera'nın kimliğini ikonografik olarak yorumlamaya çalışır. Bu ikonografik temsillerle onun Ugarit panteonundaki varlığı ve diğer tanrıçalarla isim benzerlikleri nedeniyle yaşanan karışıklığın giderilmesine arkeolojik veriler çerçevesinde cevap vermeye odaklanır. Çalışmanın sonuna kadar isimlerin birbirine benzerlikleri açısından karışıklığı önlemek amacı ile Ugaritçe adı Athirat olan tanrıçanın İngilizce transkripsiyonda verilen Asherah adından yola çıkarak, Aşera ismi kullanılacak olup Aşera ile kastedilen Ugarit tanrıçası Athirat'tır. Tanrıça Anat ve Astarte ise başlıbaşına geniş bir makale konusu oldukları için onların özellikleri çalışma içerisinde metin içerisinde ve dipnotlarda kısaca verilerek ana konu olan Aşera bir bütünlük içerisinde aktarılacaktır. Çalışma Eskiçağ metodolojisi çerçevesinde, çivi yazılı belgeler ve ikonografiler ile sınırlandırılacak olup Yahudilik çalışmaları çerçevesinde yapılan tanrıça Aşera tartışmaları kapsam dışı bırakılacaktır.

Kavramsal Çerçeve ve Aşera İkonografileri

Athirat ismi Kenan panteonunda Aşera olarak bilinir ve ismin İbranice *אשרה* 'ya karşılık gelen "ileri gitmek, yürümek ya da basmak" anlamına gelen "א' tr"den türediği öne sürülür. Bu nedenle "rbt ašrt ym" ifadesi "denize (ejderhaya) basan" ya da "denizde yürüyen" olarak çevrilmiştir. Orijinal "tnn"nin isimden kaybolduğunu iddia eden araştırmacılar bu şekilde ismin, Athirat'ın deniz ejderini yenerek El'in dünyayı yaratmasını mümkün kıldığı efsaneye atıfta bulunduğu iddia edilir (Tilde Binger, 1997, s. 43-44). "rbt ašrt ym" ifadesi "günün hanımı Aşera" olarak da yorumlanmıştır fakat Binger bu konudaki tek sorunun Ugarit'teki güneş tanrıçasının (gün kelimesini içeren bir unvanın doğal sahibi) Aşera değil "špš" olduğunu belirtir. Bu nedenle tanrıça Aşera sıradan bir güneş tanrıçası olamaz fakat yine de güneş çağrışımları ve karakteri olan bir tanrıça olarak görülebilir (Tilde Binger, 1997, s. 45-46). Ugaritçe keşiflerden önce Aşera ile ilgili bilinenler daha çok Tanah'a dayanmaktaydı ve Tanah'taki ifadelere göre anlamı "ahşap bir direk" olarak anlaşılmaktaydı. Ugarit kazıları ardından gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı belgeler sayesinde Aşera hakkında bilinenler değişir. Ugaritçe metinlere göre İbranicesi Aşera olan kelimenin Ugaritçesi Atirat/Athirat'dır ve kelime "(a)trt" köküne dayanmaktadır (Batuk & Köroğlu, 2017, s. 23-24). Yazımlar arasında farklılıkların olması Aşera konusunda araştırma yapmaya başlayan kişilerin ilk karşılaştığı sorun olabilir. Çünkü hem kelimenin farklı yazımlarının olması hem de Anat ve Astarte¹ gibi tanrıçaların da Aşera ile karıştırılması bu karışıklığın büyümesine yol açmıştır.

Ugaritçe etimolojisi hala tartışma konusu olan Athirat, "rbt" "büyük olan" denilir (Cornelius, 2004, s. 99). Ayrıca Ugaritçe'deki "qds" "kutsal" kelimesinin Aşera'nın bir sıfatı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu yüzden Mısır tanrıçası Qedeshet, Ugarit tanrıçası Aşera ile benzerliği ikonografilere dayanarak yorumlanmıştır (Wiggins, 1991, s. 384).

¹Antik Sami kültürlerinde Astarte, MÖ 3. binyılda Ebla'da ve daha sonra MÖ 2. binyılda Mari, Emar'da bilinen ve tanrıça İstar ile bağlantısı net olmayan (iki tanrıçanın yazılışı genellikle ayırt edilemez) bir Batı Sami tanrıçasıdır. Ugarit panteonu tanrıçalarından olup çoğu yerde isimler ve görevler karışıklığa mahal verecek kadar iç içe geçmiştir. Astarte, Ugaritik edebi metinlerde avcı tanrıça olarak (KTU 1.92) ve hem tanrıça Anat (KTU 1.100:20) hem de fırtına tanrısı Baal ile yakın ilişki içinde görünür. Güzelliği ile bilinmektedir. Ugarit kayıtlarında geniş kapsamlı bir ikonografisi Akad savaş tanrıçası İstar ile özdeşleştirilir. Fenike'de MÖ 1. binyıl boyunca tapınılan ana tanrıcadır ve Sidonun baş tanrıçasıdır. Kendisine Babil'de "Babil'in büyük hanımı" unvanı ile saygı gösterilmiştir. Sadece Fenike'de değil tüm Fenike ve Pön dünyasında tapınım görmüştür (Merlo, 2009, s. 1100-1101). Astarte'nin Sami kültüründeki yeri için bkz. (Gül&Korkmaz, 2024.)

Şekil 1. Bir stelde Mısır tanrıçası Qedeset bir aslan üzerinde ayakta durur halde başında tacı, ellerinde yılanların olduğu şekilde resmedilir.(Wiggins, 1991, s. 394)

Aşera ismi Ugarit'ten gelen birkaç farklı tanrı listesinde hece biçiminde görülebilir. Ancak bunlardan ikisinde tabletteki deformasyon nedeniyle sadece ilk hece olan “a” ya da son hece olan “r]a-tu” korunmuştur. Her iki durumda da Aşera'nın kastedildiği kesindir. Üçüncü listede ise, “aş-ra-tu” , Ugaritçe alfabetik yazıyla yazılmış “aşrt” ile aynı yerde görülür. Buna benzer bir tanrı listesindeki “aş-ra-tu” hece yazımı ile de karşılaştırılabilir fakat bu hece yazımının tanrının Akadca biçimi olan “Aşratu”yu temsil edebileceğini öne sürülmüştür. Aşera adı, Ugarit'te konulardan sorumlu kişilerden bahseden ekonomik bir metinde iki kez geçmekle birlikte üç kez de “abdi-aşar-ti” kişi adının bir parçası olarak da görülür(Hess, 1996, ss. 209-210).

Ktrt	Kôtarātu	Doğum tanrıçası
'ttr	'Attaru	Astar
(a)trt	'Atıratu	Astarte (Aşera)
'nt	'Anatu	Anat
Şpš	Şapšu (Güneş)	Güneş Tanrıçası
'ttrt	'Attartu	Astarte

Tablo 1.Ugarit Tanrılar listesinde adı geçen tanrıçalar(Cornelius & Niehr, 2004, s. 43; Pardee, 2002, ss. 18-19)

Tanrıça Aşera'nın Ugarit devrine ait ikonografileri hararetli tartışmalara yol açmış olsa da sorun şu ki, diğer tanrıçaların aksine, henüz üzerinde Aşera adı geçen ikonografik bir öge gün ışığına çıkmamıştır(Cornelius, 2004, s. 99). Tanrıça Aşera'nın ikonografisi belirsizliğini korumaktadır. Aşera belki de Ugarit panteonu içerisinde hem oturan hem de kutsayan bir hükümdardır (Şekil 2) fakat üzerinde bu ifadelerin bulunduğu bir kalıntı bulunmadığı sürece bunu açıkça söylemek mümkün değildir(Cornelius, 2004, s. 101). İkonografilerde tanrıçaların sıklıkla çıplak tasvir edildiği görülür (Şekil 3) fakat şu da bir gerçektir ki çıplaklık doğurganlığa eşit değildir, güzelliği veya bereketi de temsil edebilir(Cornelius, 2004, s. 100). Bu yüzden sadece çıplak tanrıça tasvirlerden net yorumlar yapmak güçtür.

Şekil 2: Akropoliste bir mezarda bulunan 16.- 15. yüzyıllara tarihlendirilen bir plaka(Cornelius, 2004, s. 108) üzerinde görülen uzun elbiseli, boynuzlu miğferli, topuzlu, kanatlı kadın, yatan bir öküzün üzerinde oturmaktadır. Yüzü sağa dönüktür ve eli hayvanın ağzındadır. Sol eliyle tasmalı bir aslan tutmaktadır. Bir tutam saçı ve kolları aşağı sarkmış, vücudu öne dönük ama yüzü sağa dönük çıplak bir kadın bu iki hayvanın üzerinde durmaktadır. Yine diz çökmüş iki figür tarafından kuşatılmıştır, sağdaki figürün eli kadının sol omzundadır, diğeri ise hilal şeklinde bir güneş tutuyor gibi görünmektedir(Cornelius, 2004, s. 108).

Şekil 3: Minet el-Beida'daki bir mezardan çıkarılmıştır olan ve Loure Müzesinde sergilenen 6 cm yüksekliğindeki altın kolye ucundaki figürde(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48) kadın figürü çıplak bir tanrıçayı sembolize eder. Aslanın üzerinde duran tanrıça ellerinde ceylanlar, kalçalarının yanında yılanların kıvrıldığı şekilde tasvir edilir. “qdş” “kutsal” kelimesi tanrıçanın lakabı olarak kabul edildiğinden temsilin tanrıça Aşera ile ilişkilendirildiği görülür(Cornelius, 2004, ss. 94-98; Cornelius & Niehr, 2004, s. 48).

Kuzey Suriye'deki Ugarit bölgesinde emziren tanrıça, hayvanların hanımı, silahlı tanrıça, bronzdan kutsama figürü ile temsil edilen, oturan tanrıça ve özellikle metal kolyeler üzerine resmedilen Mısır tanrıçası Qedeshet gibi çeşitli tanrıça tipleri vardır(Cornelius, 2004, s.

101). Farklı şekillerde temsil edilen bunca tanrıça içerisinde Athirat/Aşera adında bir tanrıçanın varlığı Ugaritçe tabletlerin keşfine kadar tartışılır. Tabletler deşifre edilip tercüme ile günümüze aktarıldığında, Athirat'ın Ugarit panteonunda önemli bir rol oynadığı ve panteonun başı olan El'in eşi olduğu anlaşılır(Wiggins, 1991, s. 384). Bu arkeolojik keşiflerin ardından Ugaritçe yazılmış mitolojik tabletler, Tanrıça Athirat hakkında bilgilerin ana kaynağı haline gelir. Tabletlerden aktarılan bilgiler ise Athirat hakkında istenildiği kadar ayrıntılı değildir ancak onun kişiliğinin temel unsurlarını gösterecek kadar detay verir. Bu sebeple Aşera'yı ikonografik açıdan incelerken mutlaka yazılı kaynakların temel alınması gerekir çünkü tanrıçaları konu alan ikonografik kaynakların çoğu açık şekilde isimleri ile bağlantılı değildir. Aynı figürlerin büyük tanrıçaların, sıradan kadınların ve hatta oyuncuların temsilleri olduğu yönünde bazı argümanlar da ileri sürülmekle birlikte bu argümanlar karşısında çivi yazılı metinler konuyu aydınlatmak için veriler sunabilecek en önemli birinci el kaynaklardır. Bu metinlerde tanrıçaların temel karakterlerinin ana hatlarının bilinmesiyle, tanrıçalar hakkındaki sonraki diğer ilişkilendirmeler için kılavuz niteliği de taşır(Wiggins, 1991, s. 384).

Aşera'nın tasviri tam olarak bilinmese de bazı sonuçlara varmak için çivi yazılı belgelerin sunduğu karakteri yeterince açıktır. O, yüce tanrı El'in eşidir. Bu nedenle tanrıların annesidir. Burada ilginç olan Athirat bir ana tanrıça değil "tanrıların annesi" olması ile ön plana çıkarılmaktadır. Tanrıların annesi olması demek kraliyet varislerini emziren kadın olmasını beraberinde getirmektedir(Wiggins, 1991, s. 390). Athirat'ın doğurmak ve emzirmekle ilgili eylemlerine Ugaritçe belgelerde; "İhtişamlı tanrılar/ günün oğulları/ Aşera'nın memesinin ucunu emen/...ve üzüm salkımları (?)../ barış (ile) kült işlevleri (ve) askerler/...iyi kurbanlar getirenler"(Tilde Binger, 1997, ss. 45-46). Satırlarıyla vurgu yapılır. Bu satırlar şekil 4'teki ikonografilerde görüldüğü gibi bir kadının memelerinden süt içen iki çocuk sembolü ile canlandırılmıştır. Emzirmek antik çağın diğer medeniyetlerinde olduğu gibi Ugarit'te de bereketi sembolize eden önemli bir eylemdir. Emzirmek, yedirmek-beslemek ile bağlantılıdır. Sadece tanrıları değil doğadaki her şeyi besleyen olarak düşünüldüğü zaman şekil 5'te keçileri besleyen kadın figürünün de tanrıça Aşera'yı temsil ettiği görülecektir.

Şekil 4. Şam Ulusal Müzesinde sergilene bu fildişi kabartma parça Ugarit kraliyet sarayında bulunmuştur. Bir panel üzerindeki figürde iki çocuk bir tanrıçanın göğüslerinden süt içtiği

sahne resmedilir. Göğüslerinden süt içilen tanrıçanın Aşera veya Anat olduğu ya da farklı okumalarda bunun Aşera değil de tanrıça Astarte olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48; Greenstein, 1998, s. 105).

Şekil 5: Minet el-Beida'daki III nolu mezarda bulunan ve Loure Müzesinde sergilenmekte olan 13,7 cm boyunda fildişi makyaj kutusu(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48) üzerinde iki keçiyi besleyen, hayvanların annesi duruşu ile dağlarda tahta oturmuş bir kadın figürü görülmektedir. Betimlemesindeki bazı unsurlar örneğin saç modeli Ege kökenlidir, ancak Ugarit bölgesinde yerel bir tanrıça olması ihtimali olmakla birlikte tanrıça Aşera'yı temsil ettiği de düşünülür(Cornelius, 2004, ss. 94-98; Cornelius & Niehr, 2004, s. 48).

Aşera'nın baba tanrı El'in eşi² olması onu Suriye'nin her yerinde popüler bir tanrıça haline getirdiği de anlaşılır(Holland, 2010, s. 206). "Tanrıların annesi" olarak bilinmesi aynı zamanda "tanrıların yaratıcısı"(Wiggins, 1991, s. 390) unvanını da ona verir. Böylece Tanrı El ve Tanrıça Aşera Mezopotamya'nın yaratılış hikâyelerinde yer alan çeşitli unsurları temsil eden tanrılara gebe kalıp onları doğurarak yaratılış meydana getiren tasvirin de başkahramanları olup, aynı zamanda cinsel üretim yoluyla yaratılışın da örneğini sergilerler(Holland, 2010, s. 213).

Ugarit panteonunda "gün"ün veya "denizin hanımı", "tanrıların yaratıcısı", "tanrıların sütannelerinden biri" olarak bilinen Aşera için Elat "El'in eşi", Baalat "Baal'in eşi" ve "kutsal"(Cornelius, 2004, s. 94-98) sıfatlarının kullanıldığı görülmekle birlikte Ugarit panteonundaki bu unvanları taşıyan tek tanrıça olmadığına dair yorumlar da göz ardı edilemez. Fakat bu yorumlar henüz bir varsayım niteliğinde olup iyi kanıtlarla desteklenmiş niteliklere ve metinlerle sağlam bir temele dayanmış değildir.(Tilde Binger, 1997, s. 90) Doğurganlığı ile ön plana çıkarılan Aşera yetmiş tanrı doğurur. Baal dışında bütün tanrılar, Panteonun ilk çifti olan El ve Aşera soyundandır. Fakat Aşera, El'in tek eşi olarak görülmez çünkü ikinci eş olarak Anat'ın ismi geçer. Bunlar kibar ve güzel tanrılar olan Sabah Yıldızı ve Akşam Yıldızı'nı doğurmak üzere El tarafından hamile bırakılan tanrıçalardır. Bu tanrılar ailesi içerisinde El, güçlü bir tanrıdır ve "baba, kral, yargıç, adil, bilge" sıfatları ile kurban töreni listelerinde ismi hep en başta

²Tanrıça Aşera, Ugarit'in yüce tanrısının karısıydı. Mitolojik metinlerde El'in babalığına paralel olarak tanrıların atası olarak karşılaşırlar. Bu yüzden ona "anne/metres/fahişe" anlamlarına gelebilecek ifadelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Aksi halde Aşera, Ugarit mitolojisinde belirleyici bir rol oynamaz.(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48)

yer almasına karşın, mitlerde fiziksel açıdan zayıf, kararsız, ihtiyar, olacaklara boyun eğmiş birisi gibi görünür. Bazı tanrılar onu küçümseyen davranışlar sergiler ve onun zayıflığını fırsat bilen Baal'in ise El'in iki eşini, Aşera ve Anat'ı onun elinden aldığı düşünülür (Eliade & Berktaş, 2016, s. 187). Anat, tanrıça Aşera ile sanki aynı özelliklere sahip ve tanrılar annesiymiş gibi algılansa da aslında onun tanrıça vasıfları çok farklıdır. Ugaritik şiirlere göre Anat kesinlikle savaşçı bir tanrıdır ve avlanmaktan zevk alır. Çivi yazılı metinlerde Anat'ın bu özelliklerine vurgu yapan şu ifadeler yer alır. "Dizlerine kadar askerlerin kanına batan Anat'ın ruhu coşku-luydu, uyluklarına kadar savaşçıların kanları içinde..." (Stuckey, 2003, s. 1)

Şekil 6. Ras Şamra akropolünde bir yüzey buluntusu olan kireç taşı malzeme MÖ 14. -13. yüzyıllara tarihlendirilir. Uzun bir kıyafeti ve sandaleti ile bir kadın sol elinde önde ucu yukarı doğru bakan bir mızrak tutar. Yüzü sağa dönüktür fakat figürün başı kırık parça nedeniyle yoktur ayrıca vücudunun üst kısmı hasar görmüştür. Uzun elbisenin alt kısmının kanatlarla kaplı şekilde görülür. Sağ elinde bir nesne tutmaktadır. (Cornelius, 2004, s. 107) Burada emziren veya çıplak tanrıça figüründen ziyade elinde silah olan bir tanrıça resmedilmiştir. Üzerinde bir isim yazmasa da savaşçı vasıfları çivi yazılı metinlerden bilinen Tanrıça Anat olabileceği yorumunu güçlendirir.

Aşera'nın bahsi geçen yetmiş oğlundan biri de deniz tanrısı Yam gibi görünmektedir (Tilde Binger, 1997, s. 43). Çivi yazılı bir tablette Aşera'nın oğullarına; "El, onu doğuran kral, / Athirat'a ve oğullarına yalvarır, / Elat ve [müttefiklerinden oluşan grup, / Ve benim tanrılar gibi bir evim yok. / Athirat'ın oğulları gibi bir sarayım yok. / El'in konutu; oğullarının barınağı; / Leydi'nin evi, denizin Athirat'ı; / Pidriya'nın evi, ışığın kızı" (Schaffer F. C., 1956, s. 66) şeklinde vurgu yapılmaktadır.

Şekil 7: Viyana Müzesinde sergilenen 15 cm yüksekliğinde hematit taşından silindir mühür (Schaffer F. C., 1969, s. 479) üzerinde bir tanrıça kübik bir taht üzerinde oturur. Ayakları büyük bir aslanın başı üzerinde durur. Sol elinde bir kılıç tutar ve başında bir şapka vardır. Dağ geçisinin üzerinde duran bir grifon tahtın arkasına doğru yükselir; başında bir akbalıkçıl ve uzun bir spiral kıvrım vardır. Tanrıçanın karşısında sakalsız, çıplak başlı, ince belli, iki erkek durur. Bu adamlardan ilkinin elinde iki cirit vardır ve bunlardan birini tanrıçaya sunar (Schaffer F. C., 1969, ss. 479-480). Tanrıçanın karşısında duran iki erkeğin çivi yazılı belgelerde geçen oğulları olabileceği düşünülmüş olsa da konu ile bununla ilgili net bir bulunmamaktadır.

Ugarit'te bulunan Aşera ikonografiler üzerinde Aşera yazısı olmamakla birlikte Ugaritçe çivi yazılı belgelere dayanarak figürlerin Aşera'yı temsil etme ihtimallerinin güçlü olması araştırmacıları bu ikonografilerde Aşera'yı aramaya itmiştir. Bazen fildişi malzemeler ve bronz plakalar üzerinde, kimi zaman da altın kolye uçlarında veya ahşap bir kutu üzerinde görülen kadın figürü sadece çıplaklık üzerine kurgulanmış figürler değildir. Uzun elbiseli, başında örtü veya taç bulunduğu halde, bazen de kanatlı olarak resmedildikleri görülmektedir.

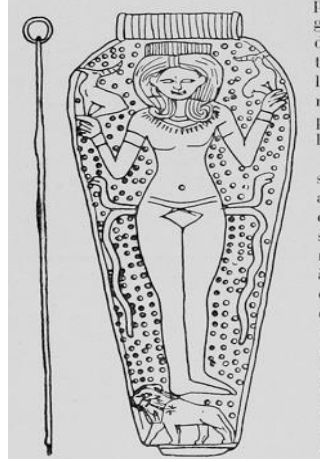

Şekil 8: Loure Müzesinde sergilenen bakır heykelciklerin arkaik tarzı çarpıcı görüntüsünde başında yüksek bir taç bulunan tanrıça figürü vardır.(Schaffer, 1939, s. 134) Ras Şamra'da bulunan ve genellikle Mısır sanatından etkilenen heykelciklerden farklıdır. Bu tanrıça heykelciğinin işlemeli gözlerinde ve kostümünde Mezopotamya izleri görülür. Heykelin tarihlendirildiği MÖ 19. -15. yüzyıllar bölgede Hurri etkisinin olduğu dönemlerdir bu nedenle heykelciğin Hurri sanatından etkilenmiş olması muhtemeldir(Schaffer, 1939, s. 134).

Şekil 9: Ugarit'in güneyinde bir atölyede yapılan kazılarda çıkarılan ve Şam Müzesinde sergilenen 25,8 cm. yüksekliğinde bronz tanrıça heykelciği(Cornelius & Niehr, 2004, s. 48) boncuklu bir etek giymiş olarak ayakta durur halde tasvir edilmiştir. Şapkası kayıptır, kutsama yapmak için bir eli kaldırılmış durumdadır(Cornelius, 2004, ss. 94-98; Cornelius & Niehr, 2004, s. 48).

Yıldızlı bir arka plan üzerine çizilmiş olan bir başka tanrıça figürü şekil 10'da Aşera'mı yoksa astral bir tanrı olduğu bilinen Astarte mi olduğu da net değildir. Fakat bu tanrıçaların panteon içinde zaman zaman görevlerinin benzerliği, resimlerde net ayrımın yapılmasını da engellemektedir. Oysa Ugaritik şiirler Astarte'yi bir güzellik modeli olarak sunar. O, İştâr gibi hem savaş hem de aşk/cinsellik tanrıçası olarak itibar görür. İkonografilerde çıplaklık ve güzellik ile ön plana çıkan figürlerin Astarte olarak yorumlanması da bu sebeple olasıdır.

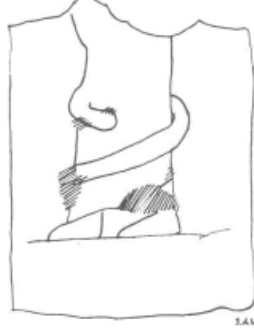

Şekil 10: Minet el-Beida kazılarında bulunan Tanrıça Aşera'ya ait olduğu tahmin edilen 6 cm yüksekliğindeki tanrıça figürü (Schaeffer, 1949, s. 36, 1949, s. 36). Çıplak tanrıça bir aslanın üzerinde durur ve elinde dağ keçilerini tutar şekilde tasvir edilir. Muhtemelen yıldızları temsil eden noktalarla süslü arka planda, birbirleri ile kesişen iki yılan tasvir edilir (Schaeffer, 1949, s. 36). Ugarit mitolojisinde dağ keçisi, kutsal ağaç kültü ve bereket tanrıçalarıyla, Ugaritli kadınların taktığı altın kolyelerdeki çıplak tanrıçalarla ilişkilendirilmiştir (Schaeffer, 1949, s. 36).

Aşera'ya atfedilen "denizlerin tanrıçası", "denizlerin kraliçesi" (Batuk & Köroğlu, 2017, ss. 23-24), "denizlerin hanımı", "denizin Aşerası" (Schaeffer, 1949, s. 127) unvanları Ugarit metinlerinde toplamda on dokuz kez geçmektedir. Bunların altısı, "İlm'in Yaratıcısı (qnyt ilm)" unvanıyla paralellik göstermektedir. Bu ifade, Aşera'nın yaratıcı bir tanrıça olduğunu ima etmektedir. Fakat bu ima ile o, "tüm canlıların kozmik annesi rolünde de görünmez" (Wiggins, 1991, s. 390). Özellikle "rbt" "hanım" ve "ym" "denizler" kelimeleri, onun hem ilahi otoritesini hem de doğal unsurlarla bağlantısını vurgulamaktadır. Ancak bu ifade, aynı zamanda onun yerel mitolojik çerçevede nasıl algılandığına dair tartışmalara yol açmaktadır (Tilde Binger, 1997, s. 43). "El'in sevgilisi Deniz'i ezmedim mi, /büyük tanrı Nehir'i yok etmedim mi?/Tannin'i gerçekten susturdu, eğri yılanı ezdi, /Yedi başlı kudretli olanı ezdi. Yeryüzü tanrılarının sevgilisi (?), /El'in buzağısı Atik'e vurdu, / tanrıların annesi ezdi Tanrılar, /El'in kızı Zebub'u yok ettiler..." (Schaffer F. C., 1969) (Şekil 3 ve 10 de Tanrıça elinde yılanlarla resmedilmiştir.)

Başka bir tablet metninde ise, "El onu görür görmez, / Çenesini açıp gülüyor. /Ayaklarını tabureye vuruyor, / Bir yandan da parmaklarını oynatıyor. / Sesini yükseltir ve haykırır: / Neden Denizin Hanımı Asherah geliyor?/Neden Tanrıların Atası?/Açlıktan ölüyor musun?/ Yoksa susadınız ve yıprandınız mı?/Yiyin, evet, için. / Masalardan yemek;/ Kavanozlardan şarap iç, / Altın bir kadehten kan asmanın..." şeklinde geçen metinde Tanrıça Aşera'nın gelişinin ardından yeme içmeden bahsedilir. Burada Aşera'nın bolluk ve bereket sembolü olması tanrıların annesi olarak besleyen doyuran yönüne de dikkat çekilmektedir.

Aşera'nın temsillerinden biri de ağaç³ tanrıçası olmasıdır. Bu nedenle meşe, ılgın, hurma ağacı, çınar ve diğer birçok ağaç türüyle ilişkilendirilmiştir. Bu ilişki onun kutsal ağaçlarla⁴ ya da hayat ağacıyla özdeşleştirilmesine yol açmıştır(Wiggins, 1991, s. 283).

Şekil 11: Bir ağacın gövdesine sarılmış kollar şeklinde resmedilen stelde bir kutsama/tapınma sahnesi olduğu şeklinde yorumlanır (Wiggins, 1991, s. 394).

Aşera'nın doğurganlık vasfı yetmiş çocuğunun olması ile vurgulanır ve doğurganlığı onun en çok bilinen özelliğidir. Fakat betimlemelerine bakıldığında onun ağaçlar, bitkiler, aslan ve yılan(Wiggins, 1991, s. 384) gibi hayvanlarla birlikte resmedilmediği de göze çarpar. Güvercinler, stilize palmye ağaçları ve kadınların kullandığı başlıklar yani çeşitli şapkalarla temsilleri bulunur. Ayrıca başının üzerinde sanki bir ağaç gövdesi varmış gibi resmedilir. Bazı tasvirlerde ise onun, çiçek açan ve meyve veren bir badem⁵ ağacı olarak betimlendiğini görülür(Collins, 2009, s. 3). O bir aslan kadındır çünkü ayağının altında aslan ile tasvir edilmesi onun gücüne vurgu yapar ve Mısır tanrıçası Qedeshet ile ilişkilendirilmesinin temelinde ikonografilerde ona olan benzerliği yatmaktadır.(Wiggins, 1991, s. 383).

³Yaşlı yargıç, ataerkil ve panteonun babası El'in eşi olan Aşera besleyici bir ana tanrıçaydı. Tanrıçanın dini sembolü olan Aşera, İsrail'de "hayat ağacını" temsil eden ahşap bir direk ya da belki de bir ağaçtı. "Hayat ağacı" eski Yakın Doğu'da üçüncü bin yıla kadar uzanan eski bir motiftir. İsrail'de 13. yüzyılda tanrıçanın sembolü haline gelmiştir. "Hayat ağacı" yaşamı ve ölümsüzlüğü simgeliyordu. Aşera'nın sembolünün Mısır'daki benzerleri tanrıça İsis'i krala, bir soyluya ve karısına besin veren bir ağaç olarak göstermektedir. Her iki tasvir de Mısır'da Sami etkisinin büyük olduğu Yeni Krallık dönemine aittir. Eğer bu benzerlikler bir gösterge ise, ağaç sadece yaşamın ve ölümsüzlüğün değil, aynı zamanda beslenmenin (nurturing) ve doyurulmanın (nourishment) de sembolüydü.(Smith, 1987, ss. 334-335).

⁴İsrail çok sayıda bulunan Aşera'ya adanmış kült nesneleri, tahtadan yapılmış stilize ağaçlar gibi görünmektedir. Bu da yine özellikle de ağaçların fallik imaları göz önüne alındığında Aşera'nın doğurganlıkla olan bağlantılarını yansıtmaktadır (Holland, 2010, s. 206).

⁵Musa'nın kardeşi, ilk başrahip Harun'un asasının bir gecede mucize eseri çiçek ve badem üretmesi nedeniyle bu tanımlama önemlidir. Aşera'nın ana tapınma dönemi MÖ 2000 ile MÖ 500 yılları arasındaydı. Bu zaman dilimi, Yahudiliğin yükselişi sırasında onun tapınma kültürünün canlı ve iyi durumda olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.(Collins, 2009, s. 3)

Şekil 12: Minet el-Beida kazılarında çıkarılan ve Halep Müzesinde sergilenen 7,2 cm yüksekliğindeki altın kolye üzerinde Mısırlı Hathor saç modeline sahip stilize çıplak kadın figürü, iki elinde birer demet çiçek taşıyor olarak görünmekle birlikte sağ elinde yine bir asa da ile resmedilir. (Cornelius & Niehr, 2004, s. 48). Figürün çiçeklerle betimlenmiş olması onun Tanrıça Aşera olduğu vurgusunu güçlendirir.

Ugarit'te Aşera tapınağı konusu ise tam aydınlatılabilmiş değildir. Akropolis'teki doğu tapınağında El ile birlikte tapınıldığı varsayılır. Çünkü Ugaritçe metinlerde tanrıça Aşera'nın ayrı bir tapınağı olduğuna dair bir ifade geçmemektedir (Cornelius & Niehr, 2004, s. 48). Çivi yazılı metinlerde Aşera'nın tanrıça olarak bir tahtta oturduğunu vurgulayan satırlar şu şekilde ifade edilmiştir. "Asherah, al/senin küçük koltuğun, senin hanımının eyeri,/ ve dışarı çık,/acı içinde kanepe/ Yıkıntıların ortasında/ Ilshiya'nın./ Ey dünyada atalet hizmetkarı,/ yeryüzünde, kudretli El ile...(Schaffer F. C., 1969, ss. 320-321). Şekil2, 7 ve 8'e bakıldığında çivi yazılı metinde ifade edildiği şekilde tanrıçanın tahtında oturur vaziyette resmedildiği görülür.

Sonuç

Ugarit panteonunda tanrıça Aşera, mitolojik metinler ve ikonografik belgeler ışığında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalar, Aşera'nın sadece bir tanrıça değil, aynı zamanda tanrıların annesi, doğurganlık ve bereketin sembolü olduğu bilgisini pekiştirmektedir. Ugaritçe çivi yazılı metinlerden elde edilen veriler, Aşera'nın El'in eşi ve tanrıların yaratıcı gücüne sahip bir figür olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Aşera'nın rolü, sadece ilahi doğurganlıkla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda tanrıların anası, doğa ile bütünleşmiş olarak da şekillenmiştir. Ancak, Aşera'nın ikonografisi hâlâ belirgin bir şekilde eksiktir. Çıplaklık, aslan, ağaç ve yılan gibi sembollerle ilişkilendirilen figürler, Aşera'nın doğurganlık ve koruma ile özdeşleşmiş karakteristik özelliklerini yansıtsa da, tanrıçanın tam olarak kimliğini belirlemek için daha fazla arkeolojik bulguya ihtiyaç duyulmaktadır. Aşera'nın Mısır Tanrıçası Qedeshet ile benzerlik taşıyan ikonografik temsilleri, kültürel etkileşimlerin ve tanrıçaların ortak imgelerinin bir yansımasıdır. İkonografileri üzerinde isimler bulunmadığı için Anat ve Astarte ile karıştırıldığı da görülür. Bu karışıklık ancak çivi yazılı tabletlerin takibi ile aydınlanabilir. Sonuç olarak, Aşera, Ugarit panteonunda sadece güçlü bir ilahi figür olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel anlamda önemli bir yer tutmaktadır. Onun tanrıların annesi ve denizlerin kraliçesi olarak betimlenmesi, toplumun doğa ile kurduğu derin bağları ve

kadının kutsal rolünü simgelemektedir. Ugarit metinlerinin ve ikonografilerinin derinlemesine incelenmesi, Aşera'nın panteondaki yerinin daha net anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ANDREW M. T. Moore. (1988). The Prehistory of Syria. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 270, 3-12.
- BATUK, C., & Köroğlu, M. (2017). Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, Article 41.
- COLLINS, L. B. (2009). *Asherah as Tree Worship in Ancient Israel*. California.
- CORNELIUS, I. (2004). *The Many Faces of the Goddess: The iconography of the Syro-Palestinian goddess Anat, Astarte, Qadeshet and Asherah, c.1500-1000 BCE* (Illustrated edition). Vandenhoeck & Ruprecht.
- CORNELIUS, I., & Niehr, H. (2004). *Götter und Kulte in Ugarit: Kultur und Religion einer nordsyrischen Königsstadt in der Spätbronzezeit*.
- ELİADE, M. & Berktay, A. (2016). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (C. 1). Kabaıcı.
- GATES, C. (2017). Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- GREENSTEIN, E. L. 1949-. (1998). New readings in the Kirta epic. *Past Links*, 105-123.
- GÜL, S & Korkmaz, M. (2024). İnanna'dan Venüs'e, Bir Mezopotamya Tanrıçasının Değişimi. *Sosyal Bilimlerde Güncel Perspektifler*. 28/2, s. 219-232.
- HESS, R. S. (1996). Asherah or Asherata? *Orientalia*, 65(3), 209-219.
- HOLLAND, G. S. (2010). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield Publishers.
- KAHRAMAN ÇINAR, A. (2024). Çivi Yazılı Metinler Işığında Ugarit Medeniyetinde Kurban ve Kurban Ritüelleri. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(26), Article 26.
- KINAL, F. (1963). Ugarit Kırallarının Tarihi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 1.
- KLENGEL, H. (1965). *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. U. Z.* Berlin : Akademie-Verlag.
- KUHRT, A. (2024). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MERLO, P. (2009). Astarte, Ashtoreth. İçinde *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* (ss. 1100-1101).
- PARDEE, D. (2002). *Ritual and Cult at Ugarit*. Society of Biblical Literature.
- SCHAEFFER, C. F.-A. (1949). *Ugaritica II. Nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra*.
- SCHAFFER, F. C. (1939). *Ugaritica I Etudes relatives aux découvertes de Ras Shamra*.
- SCHAFFER F. C. (1956). *Ugaritica III*.

- SCHAFFER F. C. (1968). *Ugaritica V*.
- SCHAFFER F. C. (1969). *Ugaritica VI*.
- SMITH, M. S. (1987). God Male and Female in the Old Testament: Yahweh and His "Asherah". *Theological Studies*, 48(2), 333-340.
- STUCKEY, J. H. (2003). Goddess Anat. *MatriFocus , a Cross-Quarterly Web Magazine for Goddess Women Near & Far*, 1-3, 1-2.
- TİLDE Binger. (1997). *Asherah Goddess In Ugarit, Israel And The Old Testament (Journal For The Study Of The Old Testament Supplement)*. Sheffield Academic Press.
- VAN WIJNGAARDEN, G. J. (2002). *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy: (Ca. 1600-1200 BC)*. Amsterdam University Press.
- WIGGINS, S. A. (1991). The Myth of Asherah: Lion Lady and Serpent Goddess. *Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch Für ...*, 23, 383-394.
- YON, M. (2006). *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra* (1st edition). Eisenbrauns.

EXTENDED ABSTRACT

Throughout human history, gods, goddesses and sacred figures have been at the centre of belief systems and have profoundly influenced cultural development. These figures have shaped not only religious beliefs, but also social structures, political orders and the way individuals perceive the world. The Syrian coast has been inhabited since the Early Palaeolithic, and by the Neolithic period a civilisation was established eleven kilometres north of the port of Latakia. Ugarit, known as Ras Shamra but with its ancient name Ugarit, continued its existence here for two centuries in the middle of the 2nd millennium BC. Within the religious structure of Ugarit, Asherah, one of the most important pantheon goddesses, has a special place in this context. However, Asherah's identity and place in history have often been blurred as a result of the interaction of different cultures, and her names and functions have been confused. This study is an attempt to understand how Asherah was perceived throughout Ugaritic history, her relationship with other goddesses and her cultural heritage. Asherah is a particularly important figure in Near Eastern mythology and religious traditions. She is sometimes equated with Astarte, called Athirat in Ugaritic, and even depicted as the consort of the god Yahweh in Hebrew traditions. However, whether these names and roles are in fact distinct from each other, or different cultural manifestations of the same goddess, has been a matter of ongoing debate among historians, archaeologists and religious scholars. This uncertainty has made it difficult to understand how Asherah was worshipped in local cults and how she was perceived in different civilisations. This study aims to illuminate the mythological and historical development of this goddess by investigating the origins of Asherah and her presence in different regions such as Mesopotamia, Canaan, Ugarit and Israel. In particular, archaeological findings, clay tablets and sacred texts provide important sources to help us understand the place of Asherah in religious and social life. Examining the connection between the names Athirat in Ugaritic tablets and Asherah in Hebrew inscriptions is one of the most fundamental steps towards clarifying his divine identity. Of course, while analysing how Asherah has been perceived throughout history, one should not ignore how religious and political transformations have also shaped this perception.

Especially with the rise of monotheistic religions, it is of great importance whether the role of Asherah changed or transformed. The inscriptions and iconographic depictions found during the archaeological excavations in Ugarit provide clues to the association of Asherah with the titles and attributes of the cuneiform documents, and facilitate the tracing of the transformations of Asherah in later periods. In addition, understanding how the worship of Asherah changed depending on different regional and socio-political factors will provide a clearer picture of the evolution of her religious identity. Furthermore, how the worship of Asherah changed among different communities will be evaluated in the light of archaeological evidence. However, this study will not go into the controversial position of Asherah within Judaism in detail, but will focus on the Late Bronze Age within the framework of ancient historical methodology. In this context, the study of the cultural continuity and legacy of Asherah is of great importance for our understanding of the similarities, differences and substitution of divine figures in the ancient world. Moreover, the data on the rituals and forms of worship dedicated to Asherah at Ugarit will help us understand her functions in religious life. This study is an attempt to clarify Asherah's place in the Ugaritic pantheon of goddesses and to dispel misconceptions about her identity. The study, which focuses on the iconography of Asherah, has also tried to reveal the reflections of Asherah and the concepts such as goddess, mother goddess, fertility and fertility on the pantheon in the Ugaritic world. Contributing to the Turkish literature on the position of Asherah in the Ugaritic world is also among the aims of the article.